

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

О.В.ЛИСЕНКО

"ПРОСВІТИ" НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ
У ДОЖОВТНЕВИЙ ПЕРІОД

Препринт № 6 /18/

КИЇВ 1990

ЛИСЕНКО Олександр Васильович - співробітник відділу історії капіталізму Інституту історії АН УРСР

Авторі матеріалів, вміщених у препринтах, висловлюють свою особисту думку, що не обов'язково збігається з точкою зору редколегії.

Редколегія: І.П.Хворостяний /головний редактор/, В.Ф. Верстюк, О.В.Герань /відповідальний секретар/, В.М.Даниленко, В.С.Коваль, О.М.Майборода, О.Ф.Овсієнко, В.А.Смолій, Д.В.Табачник, І.С.Хміль.

Літературний редактор В.В.Стехун.

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією препринтів обов'язкове.

ДО УВАГИ ПЕРЕДПЛАТНИКІВ Наступний номер орієнтовно вийде у вересні цього року.

Однією з недосліджених тем в історії України є діяльність "просвіт" - громадсько-культурних організацій, які існували на Україні та поза її межами в 1868-1939 рр. і які відбили прагнення українців до національного об'єднання та відродження.

Перша "просвіта" виникла у М.Львові в 1868 р. Вона являло собою спочатку видавниче товариство, яке ставило за мету якнайповніше задоволення гострої потреби селян в українському друкованому слові. Згодом львівська "просвіта" почала засновувати у містах і селах свої відділи /філії/ та бібліотеки-читальні. Адже мало було лише видавати книжки - виникла необхідність ознайомлення з ними широких верств суспільства Галичини.

Наступний крок у розвитку західноукраїнських "просвіт" пов'язаний з кооперацією. Після реформи 1891 р. вони вже являли собою просвітньо-економічні товариства, які очолили кооперативний рух на Галичині. "Просвіти" допомагали селянам в їхній господарсько-економічній діяльності шляхом пропаганди досягнень у хліборобстві, кооперації, торгівлі тощо.

Розвитку "просвіт" на Галичині сприяла політика австро-угорського уряду щодо українців. Урядові власті цілком влаштувало, що українці виступали як опозиція щодо сепаратно настроєних поляків. Не останню роль у поблажливому ставленні до "просвіт" в боку уряду відігравало й те, що він прагнув завоювати симпатії українців з метою зміцнення своїх позицій в імперіалістичному протиборстві з царською Росією.

До факторів, які негативно впливали на розвиток та діяльність "просвіт" на Галичині, слід відвести обстановку, яка склалася всередині самих товариств. Видавнича діяльність, з якої починали "просвіти" потребувала централізації товариств. Однак, коли львівська "просвіта" розгорнула діяльність по заснуванню своїх філій, бібліотек-читалень, кооперативів тощо, централізація вже гальмувала їхній розвиток. Філії та бібліотеки-читальні львівської "просвіти" в таких умовах не мали ні юридичної, ні матеріальної змоги розгорнути успішні самостійні дії. Крім того, централізація приводила до суттєвих порушень принципів демократизму у західноукраїнських "просвітах": найголовніші питання вирішував незначний відсоток її членів, у той час; як основна маса просвітян з галицьких селян практично усувалася від цього; Дуже уповільнювало діяльність "просвіт" також і те, що 10-12 чол., які входили до

того чи іншого відділу львівської "просвіти", практично не могли швидко й оперативно впоратися з тими завданнями, які лягали на їхні плечі.

Здавалося, назріла реформа роботи галицьких "просвіт", яка б, по-перше, надавала більшої самостійності філіям та бібліотекам-читальням, а по-друге, підключила б до управління справами "просвіт" широкі верстви трудящих. Вже на початку XX ст. за подібну реформу ратували найпрогресивніші діячі західноукраїнських "просвіт", зокрема, Л.Цегельський, М.Лозинський, С.Томашівський та ін. Однак історично склалося так, що головну роль у галицьких "просвітах" із самого початку їх існування відігравали священники, котрі далеко не завжди в своїх діях керувалися інтересами народної культури та освіти. Так, станіславський єпископ Хомишин взагалі виступив проти закладення "просвітою" читалень, вважаючи їх гніздом радикалізму. І те, що уряд не переслідував "просвіти" і навіть подавав їм грошову допомогу, вважаючи її дешевшою, ніж витрати на відкриття державних культурно-освітніх закладів, допомагало консервативній верхівці "просвіт" утримувати владу в товариствах у своїх руках. Вони лякали рядових членів тим, що радикальні дії приведуть до втрати прихильності з боку уряду. Тому все нове з великими труднощами пробивало собі дорогу в західноукраїнських товариствах. Від цього страждали такі визначні діячі українського національного руху, як П.Драгоманов, М.Павлик, І.Франко, Останнього ще в середині 90-х років XIX ст. не хотіли прийняти в члени львівської "просвіти".

Не дивно тому, що реформа, за яку ратували радикальні діячі галицьких "просвіт" наштовхуючись на опір клерикальних та консервативних кіл, в великими труднощами і дуже повільно втілювалась у життя. Це призводило до того, що, хоча "просвіти" в географічному плані широко розгорнули свою діяльність /у львівській "просвіти" було близько сотні філій у повітових містах, близько 3 тис. бібліотек-читалень по селах, а також до 1000 кас, магазинів та інших закладів/, все ж надмірна централізація ускладнювала діяльність філій та бібліотек-читалень. Селяни та сільська інтелігенція подекуди не мали змоги проводити активну просвітнянську роботу, хоча в 1914 р., напередодні першої світової війни, налічувалося вже 150 тис. членів "просвіт".

Така кількість членів була вражаючою для діячів просвітнянського руху, який розгорнувся на території, що входила до складу Російської імперії, і насамперед, на Наддніпрянщині. Тут кількість

членів навіть у найбільших "просвітах" - київській, одеській була у межах 300-600 чол.

Перша спроба налагодження систематичної роботи українського видавництва мала місце на Наддніпрянщині ще в кінці 1650-х років, і пов'язала вона з ім'ям Т.Г.Шевченка, П.Куліша та тих українців, що гуртувалися навколо місячника "Основа". Те нечисленне коло перших просвітителів українського народу залишило великі сліди не тільки на Наддніпрянщині, а й у Галичині. Незабаром, однак, послідували царські укази 1663 р. та 1876 р., які, до початку 90-х років затримали український національний рух на Наддніпрянщині. Українське друковане слово було заборонене.

Однак у 90-і роки XIX ст. на Наддніпрянщині знову почали виникати українські видавництва. Спочатку виданням українських книжок займалися окремі особи чи невеликі гуртки, які не мали прав легалізованих товариств. У Чернігові, зокрема, цим займався відомий український письменник, майбутній перший голова київської "просвіти" Б.Грінченко, у Харкові - Г.Хоткевич. У Києві виникло видавництво „Вік", головними діячами якого були О.Кониський, О.Лотоцький, С.Єфремов, Ф.Матушевський та В.Доманицький. Лише протягом перших 15 років існування /1894-1909 рр./ "Вік" видав 100 найменувань книжок та брошур українською мовою загальним тиражем близько 400 тис. примірників. Вже в ті часи видавці української книги тісно контактували між собою, обмінювалися виданнями і таким чином з різних пунктів України поширювали українську книжку, притому переважно через молодь.

Окрім видання книжок, "Вік" виявився причетним до заснування першої спеціальної української книгарні на Україні. Її робота почалася на квартирі В.Доманицького. З 1897 р. продажем українських книжок зайнялася редакція "Киевской старины". З 1899 р. обидві книгарні об'єдналися і перейшли у спеціальне приміщення на Безаківській вулиці. Так утворилася "Українська книгарня", яка щороку продавала книжок на кілька десятків тисяч карбованців.

Водночас з національно-культурним відродженням визрівала ідея кооперації українського селянства Наддніпрянщини. Відомий діяч наддніпрянського кооперативного руху М.Гехтер у зв'язку з цим відзначав, зокрема: "Кооперація мусить бути вбудована на національному ґрунті, бо поза межами національності нема ніякого поступу, ніякого розвитку, ніякої культури. З другого боку, національна ідея мусить мати своєю базою економічні потреби народу, бо інакше вона висітиме в повітрі і жодних видів на реалізацію не матиме"¹.

Незважаючи на те, що російський уряд, побоюючись будь-якої організації громадських сил, у яку б форму вони не виливалися, одразу ж вороже поставився до ідеї кооперації, перед загрозою голоду в країні він змушений був видати так звані "нормальні статутти" від 15.05.1897 р. й 28.02.1898 р., які відкрили простір для розвитку української сільської кооперації. Кооперативний рух на Наддніпрянщині розвивався добре як для російської імперії, де бюрократичний режим не допускав ніякої національної свідомості, творчості та ініціативи. На 1909 р. на Наддніпрянщині було 102 сільськогосподарські кооператива. Те, що саме кооперативи першими здобули собі юридично гарантоване становище, привело до того, що саме в них українська інтелігенція розпочала легальну національно-культурну працю на Наддніпрянщині. Особливо це стосується кооперації на Полтавщині, де членами товариств стали, крім місцевих селян, також місцеві культурні сили: лікарі, агрономи, священники, учителі земських шкіл, земські гласні та інструктори різних галузей сільського господарства. Все це зробило можливим те, що фактично кооперація на Полтавщині почала виконувати ті ж просвітньо-економічні функції, що й галицькі "просвіти" після реформи у 1891 р. Так, на Полтавщині цілий ряд товариств заклали по селах склади хліборобських знарядь і машин, громадські крамниці, позичково-ощадні і кредитні каси. Величезну роль відігравали кооперативи також і в справі поширення загальної освіти серед українського селянства. Вони влаштовували вистави, читки, лекції, створювали бібліотеки-читальні, закладали народні доми, чайні - взагалі робили все можливе, щоб піднести освітній і культурний рівень як своїх членів, так і селянської маси.

Невільно було лише проводити легальне українське видавництво. Однак те, чого не можна було зробити на Україні, вдалося далеко від неї - в Петербурзі, де після всіляких бюрократичних зволікань у 1898 р. було затверджено статут "Благотворительного общества для издания общепольных и дешевых книг". В ньому, зокрема, зазначалося, що товариство видає для "малорусского" народу "одобренные цензурой, дешевые и доступные по языку и изложению книги". Отже, про українську мову в статуті не можна було навіть й вгадувати. Але, прикриваючись положенням про те, що книжки мають бути "доступные по языку", товариство почало видавати книжки саме українською мовою. Лише з 1898 по 1912 р. ним було видано 67 найменувань книжок і брошур українською мовою. На той час то було велике досягнення і викликало неабиякий ентузіазм серед української інтелігенції і всієї прогресивної

громадськості.

У Петербурзькому товаристві пройшли школу легальної видавничої діяльності такі діячі українського національного руху, як Е.Чикаленко, Б.Грінченко, М.Загірня, О.Кониський, М.Комар, О.Степовик, М.Левицький, В.Корольков, Д.Дорошенко та ін. Незабаром їм довелося продовжити культурно-просвітню справу вже в умовах оновленої революцією 1905 р. Наддніпрянщини.

Як бачимо, що до 1905 р. був закладений міцний фундамент під майбутні "просвіти". Існували українські видавництва, укомплектовані кадрами, які мали досвід і легалізованої, і нелегалізованої діяльності. Вже діяли перші українські книгарні. Окреслився зв'язок між національною, культурно-просвітньою та економічною ідеями. Однак не було політичних гарантій того, що одного дня царська бюрократична машина не знищить всі здобутки українців. Тому юридичне оформлення "просвіт" на Наддніпрянщині в період найвищого піднесення першої російської революції, коли царський уряд змушений був видати маніфест 17 жовтня 1905 р. про свободу слова, совісті друку, де, зокрема, проголошувалося право засновувати самодіяльні товариства, мало передусім велику політичне значення. Вперше наддніпрянські українці дістали змогу легально утворювати свої національно-культурні організації на рідній землі.

Головними центрами просвітнянського руху на Наддніпрянщині стали Київ, Кам'янець-Подільський, Катеринослав, Одеса, Миколаїв, Чернігів, Житомир. "Просвіти" існували також у невеликих провінційних містах /Мелітополь/, містечках /Козелець, Ніжин/ і навіть у селах /Мануйлівка, Дієвка - Катеринославська губернія/. Останні називалися філіями і юридично підлягали губернській "просвіті". "Просвіти" та їхні філії закладали по селах бібліотеки-читальні. Так, наприклад, кам'янець-подільська "просвіта" заклала по селах 5 бібліотек, а її могилів-подільська філія - аж 8. Однак, на відміну від Галичини, де існувала жорстка субординація між львівською "просвітою" та її філіями і бібліотеками-читальнями, на Наддніпрянщині ці межі були дуже умовними. Часто не лише філія /як, наприклад, мануйлівська/, а й бібліотеки-читальні /наприклад, у селі Печери на Поділлі/ являли собою, по суті, самостійну "просвіту". Статути наддніпрянських "просвіт" склалися на зразок галичанських. Так, у статуті миколаївської "просвіти" зазначалося: "Товариство має на меті допомогти розвою української культури і, першим чином, українському народу його рідною мовою, працюючи у м.Миколаєві.

Для цього товариство має: а/ видавати книжки, журнали, часописи і т.д. українською мовою; б/ запровадити свої книгозбірні, музеї, читальні, книгарні і т.д.; в/ впоряджати публічні лекції й відчити, загальнопросвітні курси, спектаклі, літературно-музичні вечори, концерти і т.д.; г/ заводити стипендії, школи, бюро праці., просвітні і добродійні заклади: оповіщати конкурси і премії за найкращі твори письменства..."².

Поступово з Наддніпрянщини просвітянський рух охопив і інші регіони російської імперії, де жили українці. Так, у 1907 р. була заснована "просвіта" в Катеринодарі. За короткий час її діячі спромоглися закласти 15 філій в навколишніх станицях, основну кількість членів якій становили робітники та селяни. "Просвіти" були утворені і успішно розвивалися також у Мінську, Баку, Владивостоці, в деяких регіонах Середньої Азії. Як відзначав діяч київської "просвіти" В.Н.Доманицький, "не можна теж дивуватися й тому, що чи не найактивніші "просвіти" - це в Баку /за Кавказом/ та у Владивостоці /на кінці Сибіру/, бо там вони нікому не страшні, то й вільно їм, хоч і по всьому Кавказі, Середній та Східній Азії свої філії та читальні закладати"³. Ці "просвіти" відіграли значну роль у справі збереження українцями, відірваними від своєї землі, почуття національної самосвідомості. Вони сприяли встановленню ними культурних контактів зі своєю далекою батьківщиною.

У наведеній вище цитаті В.Доманицький вказував, що "просвіти", які існували поза межами України, були чи не найдіяльнішими. Це, звичайно, перебільшення. Очевидно, В.Доманицький хотів звернути увагу діячів західноукраїнського просвітянського руху, що зібралися на Перший український просвітньо-економічний конгрес /1 і 2 лютого 1909 р./ у Львові, на ті жорстокі утиски, якими самодержавство намагалося паралізувати діяльність наддніпрянських "просвіт". Так, через заборону адміністрації не вдалося відкрити "просвіти" в Полтаві та Харкові. В Харкові згодом, у 1912 р., місцеві українці все ж добилися права заснувати культурно-просвітнє товариство ім. відомого українського письменника Квітки-Осолов'яненка /"Товариство Квітки"/, яке фактично виконувало функції "просвіти". На Полтавщині ж до революції 1917р. так і не вдалося добитися права офіційно заснувати "просвіту". Вся національно-культурна та економічна діяльність проводилася через систему кооперації. Крім того, полтавці використали можливості, надані маніфестом 17 жовтня 1905 р. зокрема законом про свободу друку. В 1907 р. при моральній і матеріальній підтримці визначного діяча

українського руху М.Дмитрієва в Полтаві було засноване видавництво "Український учитель". Протягом двох років свого існування в Полтаві /пізніше воно було перенесене до Києва/ товариство видало 16 книжок українською мовою, у тому числі Б.Грінченка "Про книги", М.Зогірньої "Який був лад в Афінській державі", Д.Дорошенка "Білоруси та їх відродження", В. Доманицького "Словаки та їх відродження" - усього 60 тис. примірників.

Як бачимо, навіть там, де адміністрація юридично не задовольняла прохання українців про відкриття "просвіт", національно-культурний рух все ж тією чи іншою мірою виявляв себе. Утиски, яких зазнавали наддніпрянські "просвіти" з боку царизму, вносила свої корективи в діяльність цих товариств. Незважаючи на те, що за статутами вони оголосили себе безпартійними організаціями, які стоять поза політикою, саме життя почало втягувати їх у вир політичної боротьби. Просвітяни змушені були постійно спрямовувати свої зусилля на оборону власних прав проти сваволі царизму. Це ставило їх в один ряд з усіма демократичними силами Російської імперії, які виступали проти самодержавства, вело до зближення "просвіт" з різними революційними партіями Росії. Так, наприкінці 1906 р. радикальні кола "просвіт" Києва та Кам'яця-Подільського увійшли в контакт з київськими соціал-демократами, зокрема із секретарем міського комітету РСДРП В.Богущим. Одеські просвітяни взаємодіяли в цей же час з партією есерів. Царизм відповідав на це новими репресіями та заборонами, не спиняючись ні перед закриттям "просвіт", ні перед арештами їхніх членів. Конкретніше про це йтиметься нижче. А поки що зауважимо, що лінія на конфронтацію із самодержавством чітко простежується протягом усього часу діяльності "просвіт".

Неоднозначно складались відносини "просвіт" з іншими політичними паріями та групами - починаючи з найбільш лівих і до найбільш правих. О.Солженіцин в епопеї "Червоне колесо" писав: "Важче за все прокреслювати середню лінію суспільного розвитку: не допомагає, як на краях, горло, кулак, бомба, грати. Середня лінія вимагає якнайбільшого самовладання, якнайтвердішої мужності, якнайрозрахованішого терпіння"⁴. "Просвіти" прагнули дотримуватися якоїсь середньої лінії, зазнаючи при цьому постійних нападок і справа, і зліва. У кожному регіоні ситуація визначалася соціально-політичним становищем та розмежуванням класових сил. Докладніше на цьому питанні спинимося, коли перейдемо до розгляду діяльності окремих "просвіт".

Самодержавство обмежувало діяльність кожної а "просвіт" межами тієї чи іншої губернії. Це привело до того, що між ними не було належного зв'язку. На ненормальність такого становища вказували і самі діячі "просвіт", і навіть ті, хто дещо негативно ставився до їхньої діяльності. Так, у серпні 1907 р. у листі до фундатора миколаївської "просвіти" М.Аркаса бібліотекар одеського товариства А.Никовський писав: "У квітні я послав 100 примірників нашої брошури "Запорозькі вольності" для розповсюдження в миколаївській "просвіті". Взагалі треба ще якихось способів до постійних зносин з нашими "просвітами". Поки можна сповіщати одне другого, наприклад, про важливі постанови Ради товариства, програми концертів, теми рефератів і таке ін. Єднання між "просвітами" повинно бути, повна свідомість про діяльність других товариств. Повсякчасні зносини. А все просвітянський з'їзд, розмежування праці? В цих питаннях хоч би наші "просвіти" взяли на себе ініціативу"⁵.

Того ж року Черніговець /Б.Грінчеико/ на сторінках газети "Рада" також зазначав, що "просвітам" потрібне "... об'єднання своєї діяльності у своєму ж колі, треба, щоб з'єднались вони у спілку "просвіт"... , щоб влаштувати по всіх "просвітах" почуття національної єдності, щоб ширити національну свідомість"⁶.

Член Української соціал-демократичної робітничої партії /УСДРП/ В.Садовський, який часто і не завжди об'єктивно висловлював критичні зауваження на адресу "просвіт", у питанні про об'єднання їх діяльності цілком слушно зауважував, що "необхіден з'їзд "просвіт", аби вони виробили спільний план діяльності, з'єднали свої сили"⁷.

На жаль, повною мірою здійснити все це в умовах самодержавства "просвіти" не змогли. Перший просвітянський з'їзд на Наддніпрянщині відбувся лише у вересні 1917 р. Проте. і в часи найжорстокіших царських репресій "просвіти" спільно виступали у боротьбі за українську мову викладання в школах. Та про це далі.

Незважаючи - на нав'язану самодержавством вимушену децентралізацію наддніпрянських "просвіт", неофіційним центром "просвітянського" руху тут став Київ, а друкованим органом - місцева газета "Рада" /1906-1914 рр./, видавцем якої був Є.Чикаленко, а співробітниками члени ради київської "просвіти" С.Єфремов та В.Степаненко.

Той факт, що одні й ті ж люди працювали і в "просвітах", і в українській пресі, видається нам дуже красномовним. Українська преса справляла великий вплив на селян. Так, газета "Думські вісті", яку видавала українська фракція в II Державній Думі, протягом двох місяців свого існування в 1907 р. встигла завоювати симпатії близько двох тисяч передплатників - притому майже самих селян. Погляди селян на українську культуру та "просвіти", в свою чергу, мали велике значення для українських "просвіт". Так, у газеті "Рада" за 1907 р. була надрукована кореспонденція з подільського села, в котрій, зокрема, зазначалося: "Тепер, в цей слушний час, треба всі сили віддати, щоб освідомлювати селян з українським питанням. Тепер, коли саме в Думі буде рішатися питання про "просвіту" на Україні українською мовою й взагалі про автономію України, коли про це здіймуть питання наші послы-українці - підтримка од селян цих домагань дуже потрібна, а підтримати можуть тільки свідомі селяни"⁸. На жаль, часто селяни не мали коштів, щоб передплатити газету. Тут їм на допомогу приходили "просвіти", які безплатно розсилали українські газети. Як бачимо, тісний зв'язок між київською газетою "Рада" та київською "просвітою" був вимогою часу.

26 травня 1906 р. у так званому "Київському в справах товариства присутствії" було затверджено статут міської "просвіти", заснованої на честь Т.Г.Шевченка. Перший підпис під статутом поставив відомий український письменник Б.Грінченко. Через місяць, 25 червня 1906 р., на перших установчих зборах київської "просвіти" він був обраний її головою. Вітаючи збори, Б.Грінченко, зокрема, сказав: "Ми починаємо свою діяльність у той час, коли на арену історії виступають робочі маси, як діяльні творці нового життя. Роль просвітніх інституцій, які даватимуть освіту, знання цим масам, які допомагатимуть їм виробляти опертий на наукових фактах світогляд, мусить бути величезним... Вернути нашому культурному центру /Києву. - О.Л./ те сяйво культурної поваги, яке одне тільки дає нації право на місце серед інших пацій"⁹. Такою була головна мета київської "просвіти". Пізніше, в 1907 р., Б.Грінченко писав: "У нас справа "просвіти" є разом і справою нашого національного відродження, хоч яка б там важка не була ця робота, можемо сказати, що діло "просвіти" ніколи не одурнює, і ті результати, які дає воно, є найтвердішими і найміцнішими підвалинами національної самосвідомості"¹⁰.

С.Єфремов вже після повалення царизму згадував: "Справою свого життя зробив Б.Грінченко боротьбу з темнотою через "просвіту"... і письменство, і театр, і все мистецтво для Грінченка мають ціну лише стільки, скільки з них можуть черпати не самі обранці, а весь народ..."¹¹. Не було в "просвіті" такої справи, до якої Грінченко не докладав би своїх рух. Він був головою видавничої комісії та редактором великої кількості "просвітянських" видань, спрямовував загальну роботу товариства. Крім Б.Грінченка та С.Єфремова, активними членами київської "просвіти" були також Л.Українка, М.Лисенко, Л.Старицька-Черняхівська та інші прогресивні діячі того часу.

Чи не найбільшу увагу царизм зосередив на тому, щоб не дати національно-культурним ідеям проникнути у середовище широких верств трудящих України. Така політика проводилася щодо всіх "просвіт". Та чи не найбільше постраждало київське товариство. Майже з самого початку існування розпочалися репресії проти членів "просвіти" Києва. В 1907 р. у листі до фундатора миколаївської "просвіти" М.Аркаса редактор його книги "Історія України-Руси", вже згадуваний нами В.Доманицький, писав: "Щастя вам боже з новим ділом - "просвітою". Здасться, найнещасливіша з усіх - наша київська, не дають їй життя, бо синьомундирні з великого розуму кожного, хто тільки вступився до "просвіти", вважають за соціал-демократа та члена "Спілки"*, органом якої є "просвіта" з "Радою". От дурні царя небесного. А робити тим часом не дають"¹². С.Єфремова та В.Степаненка було заарештовано, причому обоє були недужі - у першого хворі легені, у другого - параліч спинного мозку.

Крім арештів, царська адміністрація, за свідченням газети "Рада" від 25 червня 1907 р., вдавалася до "систематичного припинення всіх заходів .київської "просвіти" "... коло заснування бібліотек по селах... Так само адміністрація систематично не дозволяє філій "просвіти" на Київщині і навіть чинить утиски людям, що коло цього заходжуються"¹³. Так, у селі Колодистому Звенигородського повіту "один із селян, дуже діяльний і популярний в околиці В.Я. хотів з власної ініціативи заснувати в селі "просвіту" імені Шевченка; він сам склав статута і послав його на затвердження до губерньського

* "Спілка" - "Українська соціал-демократична спілка". Утворена в 1904р. Під час першої російської революції об'єднувала свої дії з більшовиками.

присутствія. Але губернське присутствіє не затвердило статута, бо місцевий справник дав "неблагоприємний відгук" про політичну благонадійність В.Я.¹⁴

Лише видавнича галузь діяльності київської "просвіти" до пори не зазнавала утисків з боку царизму. Однак саме "безпартійна" видавнича робота товариства зазнавала постійних нападок з боку УСДРП. Вже згадуваний нами В.Садовський критикував "київську просвіту" за те, зокрема, що вона "вирішила не видавати книжок, які мають агітаційний характер, і досі видані нею книжки обговорюють самі спокійні теми"¹⁵.

Водночас С.Єфремов, який вважав за необхідне об'єднати дії українців на спільній національній платформі, навпаки, обстоював безпартійний шлях діяльності товариства. "Просвіти", як товариство безпартійне, - зазначав він, - ще на першому зборі ухвалили проводити таке саме безпартійне видавництво, видаючи з книжок політичного змісту тільки такі, що мають на меті подавати відомості, освідомлювати читача, а не проводити якусь агітацію... В зазначених собі межах вона свою роботу робила, і робила досить сумлінно"¹⁶.

Успіхи наддніпрянців у видавничій сфері відзначав також один з діячів західноукраїнського просвітянського руху відомий історик С.Томашівський: "Особливо ця остання вимога - форма популярних видань, повинна дуже лежати на серці, нашим галицьким і буковинським видавництвам,.. Російські українці стоять в цім напрямі куди вище нас і нам треба йти їх слідом"*⁷. Саме за видавничу діяльність і було згодом, у 1910 р., закрито київську "просвіту". Хоч в інспірованій царськими властями спеціальній докладній записці, яка послужила головним звинувачувальним актом, відзначалося, що метою виданих "просвітою" книжок було "дискредитування монархічної влади і пропаганда республіканських ідей, принципів фетишизм перед політичними злочинцями, підрив законодавчих і адміністративних органів уряду і проповідь розв'язання аграрного питання за рецептами анархістів-комуністів"¹⁸, істинні мотиви закриття київської "просвіти" полягали зовсім у іншому. Зокрема, газеті "Рада" зазначалось з цього приводу: "Не за шкідливі соціалістичні ідеї скасовано просвіту, бо коли б цензура у котрімсь з її видань була знайшла ті ідеї, то з нею зараз поступлено було б "по закону", але за те, що це українське товариство, яке має на меті вести національно-культурну діяльність між українським народом.

Досить тільки приглянутись до обставин, за яких скасовано "просвіту", і до мотивів, через які її скасовано, досить прислухатись до голосів обрусительної преси з цього приводу, і факт зачислення українства до ряду державних злочинств стане нам зовсім ясним"¹⁹.

Київська "просвіта" за неповні чотири роїш свого існування випустила 36 найменувань книжок та брошур для українського народу загальним тиражем 164 тис. примірників, влаштувала 100 лекцій, 30 читань, 25 літературно-музичних вечорів.

Діяльність "просвіти" змогла частково відродитися в сфері української кооперації. Зокрема, в Києві були засновані товариства "Український агроном", "Український учитель", "Технік", "Наша кооперація". Остання видавала навіть газету під тією ж назвою.

Другою за значенням була кам'янець-подільська "просвіта", яка утворилася в квітні 1906 р. Головну увагу товариство звернуло, поперше, на роботу серед українських селян, які становили переважну більшість населення Поділля, і, по-друге, на українізацію народних шкіл на Поділлі, відкриття бібліотек-читалень по селах, організацію допомоги селянам.

Утиски з боку адміністрації, яких зазнавала ця "просвіта" із самого початку існування, значною мірою ускладнювали її діяльність. В 1907 р. царські урядовці висунули перед правлінням товариства вимогу, щоб з його складу було виключено як "неблагонадійних" двох його членів. Рада "просвіти", керуючись принципами статуту, відповіла, що як інституція безпартійна, вона не може впливати на політичний світогляд своїх членів і тому не має ніяких підстав для виведення цих членів зі списків товариства. У зв'язку з цим діяльність "просвіти" на деякий час було припинено. Власті звинуватили товариство в державних злочинах, вигаданих охранкою, і залякували обивателів тим, що існування цього революційного товариства небезпечне, що воно загрожує громадському спокою і безпеці.

Невдовзі, у тому ж 1907 р., кам'янець-подільська "просвіта" відновила свою діяльність. З 1907 по 1910 рр. нею були подані прохання про відкриття 23 народних сільських бібліотек, з яких їй дозволено було відкрити тільки 5 /у Кам'янці, Печерах, Кунищах, Шурівцях та Іванківцях/. Найбільших успіхів досягла бібліотека-читальня в с.Печери. Її авторитет серед селян був такий великий, що, за словами сучасників, її можна було прирівняти до самостійної "просвіти". Цікавим видається для нас свідчення представників єврейської громади с.Печери про те, що після відкриття в селі бібліотеки вони зазнавали менше різного роду неприємних "жартів".

В інших місцях адміністрація з надуманих причин /"неблагонадійність" чи "малограмотність" тих осіб, які мали завідувати бібліотеками/ не давала дозволу на відкриття бібліотек. В с.Боришківці, наприклад, поліція навіть арештувала селянина Л.Повержука, в хаті якого знаходилася бібліотека-читальня кам'янець-подільської "просвіти" /всього 184 книжки та брошури/. В одному із сіл поліція відібрала дозвіл на відкриття бібліотеки у її завідуючого.

За межами Кам'янець-Подільського "просвіта" заснувала філію у м.Могилів-Подільському /17 червня 1906 р./. Вона, по суті, являла собою самостійну "просвіту", яка згуртувалася навколо редакції тижневика "Світова зірниця". Головним завданням могилевських просвітян було розповсюдження українських книжок серед народу. З цією метою вони відкрили 8 бібліотек-читалень у селах Могилівського повіту. Таким чином, разом з кам'янецькими на Поділлі існувало 13 бібліотек-читалень. Цього було явно недостатньо, щоб задовольнити зростаючій попит українських селян на друковане слово рідною мовою. Так, газета "Рада" за 1907 р. зазначала: "Раз у раз до "просвіти" надходили заявки, як от такі: "Щиро просимо товариство прислати нам книжечок рідною мовою"; "Просимо у вас книжечок, як хліба"; "Будьте ласкаві, не забудьте нашого темного села, пришліть нам книжечок, писаних по-нашому"; "Від себе і від людей свого села прошу прислати нам книжок, як ви прислали в другі села"; "Вишліть для нас яку-небудь газету, тільки правдиву"²⁰.

В умовах, коли, з одного боку, адміністрація забороняла відкриття бібліотек по селах, а, з іншого, зростав попит серед населення на українську книжку та газету, подільські просвітяни найбільшу увагу звернули на заснування маленьких бібліотек по селах на руках у членів товариства. Таким чином, товариство розсилало свої книжки не менш як у 100 різних населених пунктів на Поділлі, хоч за браком коштів воно не мало змоги посилати їх більше як на 4-5 крб. в одне місце.

На просвітянському русі на Поділлі позначились боротьба всередині самих "просвіт" між радикально-демократичним та клерикальним напрямом. Якщо у сусідній Галичині фундаторами "просвіт" були священики, то на Поділлі, за свідченням газети "Рада", "духовенство і священики здебільшого дуже вороже ставляться до "просвіт": декотрі погрожують поскидати тих вчителів, що хочуть записатися до "просвіт"²¹. На кінець 1906 р. у кам'янець-подільській "просвіті" разом з її могилівською філією було менше двох

десятків священників. На Поділлі, як і на Галичині, духовенство в деяких випадках протистояло закладанню "просвітами" бібліотек у селах. Зокрема, надзвичайно активно виступив проти цього священник Сицінський. Після того, як радикальні кола кам'янець-подільської "просвіти" все я наполягали на тому, щоб проводити закладення бібліотек-читалень. Сицінський на знак протесту вийшов з ради товариства.

Всередині кам'янець-подільської "просвіти" мали місце незгоди також з питань видавничої діяльності. Представники клерикального напрямку домагалися видання книжок релігійного змісту - псалтирів, "Житій святих" тощо, всіляко перешкоджаючи виданню прогресивної та демократичної літератури, за що виступало радикальне крило "просвіти", зокрема, "Про автономію України" та "Земельна справа в Новій Зеландії".

Подібне ідейне розмежування відбувалося й у видавництві львівської "просвіти". Цікавими видаються нам роздуми з цього приводу С.Томашівського, який говорив, що в просвітянському русі намітились дві групи діячів. До більшої, на його думку, належали ті, які, хоча й стояли на протилежних позиціях /одні пропитували "спеціальну тенденційну літературу, демократизм у політиці, лібералізм у культурі, соціалізм у суспільних питаннях"²², а інші - віддавали перевагу так званій релігійно-моральній літературі/, начисто заперечували все, що не відповідало їхньому світогляду. До меншої групи він відносив діячів, які визнавали "повну свободу популярного письменства і лише у великій його різnorodності бачили суспільнокультурну вартість". До цієї меншої групи належав і сам С.Томашівський. "... Товариство "просвіта", - зазначав він, -... ніколи не повинно забувати, що суспільність складається з дуже різnorodних елементів... годі забувати, що у нас є ще сотні тисяч людей, які, наприклад, поза інтерес до всяких "житій святих" ще не вийшли і не скоро вийдуть.. Наші гуманітарні видавництва повинні бути загальним регулятором популярного письменства, ... та дбати тільки про сприйняття продуктів антикультурних і антисоціальних"²³.

Подібні погляди висловлював також і М.Лозинський: "Просвіта" повинна бути товариством загальнонаціональним, де кожен без огляду на свої політичні погляди міг би працювати над піднесенням просвіти народу. Але для цього треба, щоб діяльність "просвіти" вдовольняла всіх без огляду на партійну приналежність, а це можливо буде тільки тоді, коли в організаціях "просвіти" пануватиме

Взаємна толерація, коли вона служитиме для того, щоб ознайомлювати нашого простолюдина зі всіма напрямками людської думки, розширяти його світогляд, а не роботи його одностороннім партійним фанатиком"²⁵.

Враховуючи, що рівень суспільно-економічного розвитку Поділля та Галичини був приблизно однаковий (майже не було великої промисловості, а отже, й заводського пролетаріату, наявний великий вплив духовенства на селян), можемо висловлене С.Томашівським та М.Лозинським на адресу львівської "просвіти" певною мірою віднести і до подільської "просвіти".

Боротьба двох напрямів заважала проведенню загальнонаціональної культурно-просвітницької діяльності. Ненормальність такого становища ставала дедалі очевиднішою як радикальним, так і клерикальним колам. Почалося, на перший погляд, парадоксально зближення кам'янець-подільської "просвіти" з церковними діячами /єпископи Парфеній, Никон/, які намагалися підтримувати контакти як з "просвітами", так і з чорносотенцями. Спільність дій "просвіти" та ряду представників духовенства проявилася в такій чи не найбільш переслідуваній царизмом та чорносотенцями сфері діяльності, як боротьба за українську мову викладання в школах. Це пояснювалося насамперед тим, що в роки революції представники духовенства теж були захоплені стихією національного руху, про що зокрема свідчила боротьба церковнослужителів за розширення прав парафіян у церковному житті, виборність духовенства мирянами. Це в свою чашу свідчило про поєднання руху за реформування церкви з національно-визвольним рухом українського народу в умовах революції. Щоб зберегти свої позиції, церковна верхівка змушена була йти на певні поступки.

На Поділлі, як і взагалі на всій Наддніпрянщині, викладання здійснювалося виключно російською мовою. Просвітяни розуміли, що той, хто дасть селянам освіту рідною мовою, зможе розраховувати на їхню підтримку. Цю незаперечну істину розуміло і духовенство. Не дивно тому, що коли кам'янець-подільські просвітяни порушили питання про впровадження української мови в школах, то свій голос за відкриття українських кафедр подав і голова шкільної комісії єпископ Никон. На жаль, за свідченням В.Доманицького, "... з тими двокласовими школами на Поділлі, де 1906 р. дозволив був Святіший Синод учитись по-українськи, але в години пообідні, та коли на те знайдуться в губернії кошти, теж нічого не вийшло, бо коли й кошти знайшлися, а власне зібрала гроші подільська "просвіта", то власть не це одказала, що приватних грошей узяти вона не може" .

Гроші, про які згадував В.Доманицький, подолянам допомогла зібрати створена наприкінці 1905 р. одеська "просвіта". Це товариство головну увагу в своїй діяльності приділяло читанню рефератів та проведенню українських етнографічних вечорів, які мали на меті пропаганду української мови. У тижневику "Слово", який виходив у Києві в 1907-1909 рр. і редактором якого був Б.Грінченко у 1907 р. зазначалося, що декламування, співи та танці, убрання і, нарешті, українська мова, яка лунала на цих просвітніх вечірках, притягували до українського руху і міщанство. "Цією ж стороною своєї діяльності "просвіта" виробляє з міщан як не свідомих українців, то в усякому разі спочувателів українській ідеї"²⁶. За свідченням бібліотекаря одеської "просвіти" А.Никовського, "гарно то, що просвіта захоплює щоразу більший і повний гурт громадянства, що люди нас бачать і знають - і з повагою ставляться до "просвіт"²⁷.

Думку Л.Никовського підтверджує хоча б той факт, що коли одеські просвітяни, прагнучи ознайомити широкі кола суспільства з історією, потребами та цілями українського національного руху, влаштували два українські зібрання, на яких були виголошені промови українською мовою, то обидва рази міська аудиторія, яка вміщала понад 2 тис. чол., була переповнена.

Невеликий членський внесок /1 крб. на рік/ сприяв тому, що до одеської "просвіти" записалося багато малозабезпечених робітників, які навчилися читати рідною мовою. Та найголовніше полягало в тому, що українська культура в багатонаціональній Одесі перестала бути справою невеличкого гурту українських інтелігентів. Українська національно-культурна ідея пустила тут глибокі пагони в середовище ширший верств суспільства, перетворюючись насправді у народну справу.

Здобутті просвітян були б набагато більшими, якби не утиски з боку царизму та, як це не дивно, нерозуміння з боку лівих сил, передусім з числа студентської молоді. Після того, як товариство рішуче заявило себе безпартійною організацією, лунали звинувачення "просвіти" в буржуазності, юдофобстві, українському шовінізмі й т.ін. Це завдало одеській "просвіті" великої шкоди, не дивлячись на те, що усі ці закиди на адресу просвітян не мали під собою ніяких підстав, особливо що стосується звинувачень в українському шовінізмі та юдофобстві. /До речі, місцеві чорносотенці, навпаки, говорили про одеську "просвіту" не інакше як про "жидівську вигадку"/. 27 серпня 1907 р. у листі до фундатора

миколаївської "просвіти" М.Аркаса А.Никовський зазначав: "Колись Ви запитували мене про прийом жидів /в той час слово "жид" не мало лайливого значення. - О.Л./ у товариство, на зборах відділа нашого я говорив про це і висловились за те, щоб це розбирати і не вважати на наційне походження... Членів-жидів у нас записалось чоловік десять - переважно студентів"²⁸.

Завдяки наполегливим зусиллям просвітян конфлікт з одеським студентством був вичерпаний. Молодь почала включатися в роботу одеської "просвіти", напрям діяльності якої продовжував лишатися таким же культурно-просвітницьким та здебільшого безпартійним. Суперечності з лівими силами свідчили про існування на той час суперечностей між соціал-демократами /які стояли на ґрунті класової боротьби та ділили всі нації на два табори – експлуататорів і експлуатованих/ та "просвітами", які були засновані на загальнодемократичних і гуманістичних засадах. Адже лише в такий спосіб, і це підтвердилося всім ходом історії, можна було піднести духовно народи і вести їх до єднання, згоди та благополуччя. Йти таким шляхом, на думку "просвітян", означало служити людськості і допомагати впровадженню в життя національних і загальнолюдських ідей.

Одеські просвітяни заснували фонд імені Л.Смолянського для видання книжок історичного змісту українською мовою. На кошти цього фонду були випущені, зокрема, такі книжки, як "Запорозькі вольності" М.Комара та "Про Гарібальді" І.Бондаренка.

Крім видавничої, одеські просвітяни спробували себе в такій небезпечній для себе галузі діяльності, як боротьба за українську мову в школах. В 1907 р. на загальних зборах вони ухвалили відкрити при товаристві початкову школу. Був вироблений і затверджений учбовий план, за яким усі предмети в школі мали викладатися виключно українською мовою. Однак царська адміністрація решт поклала всі пропозиції "просвітлив" під сукно.

Дійшовши висновку, що відкрити українську школу в Одесі не вдасться, просвітяни вирішили посилати гроші /близько 500 крб./ кам'янець-подільській "просвіті" на потреби українських шкіл на Поділлі.

Як зазначалося вище, навіть після того, як подоляки зібрали необхідну суму грошей, їм і тоді не дозволили відкрити українські школи. Однак дуже важливим здається нам сам факт спільності дій "просвіт" двох різних регіонів України.

В той же час фундатор миколаївської "просвіти" М.Аркас, який мав маєток в Одеському повіті у с.Богданівці, допоміг міському товариству тим, що замість школи з російською мовою відкрив у селі школу з українською мовою навчання. Це було надзвичайно бажаною і радісною подією для селян, бо "діти в школі з рідною мовою постави вдвоє більше постигли навчання, чим в школі з чужою для них мовою"²⁹. Красномовним є свідчення газети "Рада" з цього приводу: "Селяни із села Богданівни... зібрали на пам'ятник Т.Г.Шевченка п'ять рублів. Лепта невелика, але аж занадто коштовна. Вона свідчить, що й селяни вже починають прокидатися до свідомого національного життя. Побажаємо ж, щоб цей виступ богданівських селян був прикладом для усіх тих багатьох мільйонів українського селянства в національному українському житті. Богданівці передплачують часописи і мають в своєму селі школу з українською викладовою мовою"³⁰

Згадувана вище заборона відкрити українську школу в Одесі була не єдиним випадком у безкінечному ланцюзі усіляких заборон, які випали на долю одеської "просвіти" і врешті-решт привели до того, що в листопаді 1909 р. її було закрито. Причому траплялися просто анекдотичні випадки, коли адміністрація не дозволила М.Комару читати реферат про П.Куліша, бо переплутала останнього з іншим письменником та суспільно-громадським діячем І.Куликом, який вважався тоді "сепаратистом". За свідченням газети "Рада", "адміністрація забороняла товариству вживати українську мову, мотивуючи це тим, що зібрання повинні вестись на "общегосударственном языке" і дозволяла собі називати українську мову "несуществующим языком"

Відомому діячеві одеської "просвіти" С.Шелухіну, який спеціалізувався на читанні рефератів з різних тем /"Філософія і етика Г.Сковороди", "Українська буржуазія", "Вага народних пісень", "Значення Шевченка як народного поета" та ін./, у Чернігові, куди він прибув на запрошення просвітян, місцева адміністрація дозволила читати лекції лише російською мовою, а не українською, як це спочатку передбачалося.

На жаль, і для чернігівської "просвіти" ця заборона була далеко не єдиною. Це товариство було засноване в травні 1906 р. і налічувало в своїх рядах понад 200 членів. Серед них були й такі радикально настроєні діячі, як М.Коцюбинський та І.Шраг. Чернігівська "просвіта" одразу ж зазнала утисків з боку царської адміністрації. У 1907 р. М.Коцюбинського та І.Шрага разом з іншими п'ятьма діячами "просвіти" було за наказом адміністрації виключено з членів товариства. Того ж року "просвіті" заборонили провести шевче-

ківський вечір, руло зроблено трус, після якого не дозволили скликати загальні збори і відкрити кіоск для продажу книжок. Далі вийшла заборона на проведення народних читань. Щоправда, чернігівській "просвіті" дозволялося мати філії в Ніжині та Козельці.

За чотири роки свого існування /1907-1911/ чернігівська "просвіта", в якій налічувалося більш як 300 членів, незважаючи на постійні утиски з боку царизму, активно сприяла розвитку українського національного руху серед місцевого населення. Про це красномовно свідчить хоча б той факт, що в губернії значно зріс попит на українське друковане слово. Так, зокрема, в м.Конотопі продаж українських календарів видавництва "Час" з 1908 р. по 1912 р. зріс у 17,5 раза / з 20 до 350 примірників/, але повністю задовольнити попит не вдалося. Якщо в 1908 р. календарі купувала переважно заможна інтелігенція, то пізніше, в 1910 та 1911 рр., ними вже цікавилися приїжджі із сіл та хуторів хлібороби.

Діячі "просвіт", і зокрема М.Коцюбинський та І.Шраг, спрямували свої зусилля на прищеплення ідей українського національно-культурного відродження селянській молоді, розуміючи, що саме вона у недалекому майбутньому буде відігравати головну роль в українському русі. Одним з найбільш яскравих представників нової плеяди в національному та культурно-просвітньому русі на Україні був В.Еллан-Блакитний. У "Нотатках до біографії Блакитного"* М.Кодацький писав: "Ще молодим хлопцем познайомився він з родиною Коцюбинських і бував у них. З донькою їхньою Оксаною в семінарські роки він дуже приятелював і весь час постачав її книжками до читання... Якщо Василь Елланський керував читанням Оксани, то його читанням керував Коцюбинський, а також І.Л.Шраг, який мав чудову бібліотеку й одержував закордонні українські видання. Буваючи у Коцюбинських, Елланський в юнацькі роки, як свідчить приятелька Коцюбинських Шкуркіна-Левицька, подовгу розмовляв з Михайлом Михайловичем на теми літературні, а іноді й політичні." "Просвіта" й родина Коцюбинських - це значна частина того оточення, в якому складався світогляд юнака Елланського .

В 1911 р. чернігівську "просвіту" було закрито. Своє рішення власті мотивували тям, що в майбутньому вона своєю діяльністю могла б викликати загрозу "громадському спокою та безпеці". Коли після повалення самодержавства чернігівська "просвіта" відновила свою діяльність /28 березня 1917 р./, то на перших же її зборах В.Елланського обрали до складу рада товариства. Він працював такса

також у комісії охорони пам'яток старовини. Просвітянську роботу В.Елланський поєднував а активною громадською і революційного діяльністю.

Важливу національну культурно-просвітницьку діяльність проводила житомирська "просвіта" /1907-1912 рр./, її стараннями в Житомирі було відкрито бібліотеку-читальню. В місті регулярно влаштовувалися українські вистави та концерти. Просвітяни активно допомагали народним бібліотекам і лише за кілька місяців 1910 р. розіслали їм близько 500 книжок різного змісту. Крім того, зважаючи на велике значення розповсюдження українських часописів, "просвіта" організувала колективну передплату українських газет.

У квітні 1912 р. після нескінченних нападок та доносів чорносотенців житомирську "просвіту" було закрито. Закриття одеської, київської, чернігівської та житомирської "просвіт" було наслідком того, що тодішній прем'єр Столипін у своєму ставленні до українців керувався поглядами, які вже давно склалися з цього питання в бюрократичних сферах. Так, за його прем'єрства у 1910 р. було видано циркуляр "Про іногородців та сепаратизм", за яким український національно-культурний рух у числі інших був визнаний небезпечним для держави.

Та репресивні заходи аж ніяк не залякали українських діячів. Так, у 1912 р. газета "Рада" зазначала: "28 квітня закрито житомирську "просвіту", але такий кінець "просвіти" ледве чи pomoже в боротьбі з українством. Як справа життя, воно поза "просвітами" має тисячі інших шляхів і способів, в яких вже неможливо зловити того чи іншого пункту. /Житомирську "просвіту" було звинувачено у "внушених уваженнях к Мазепе" і в намірі "развить украинофильство и социалистические идеи". - О.Л./ Щоб знищити українство, треба все життя знищити, а цього заходами адміністрації не зробити"³³.

Такий бадьорий тон у той час, коли царизм закривав українські "просвіти" одну за одною, може здатися, на перший погляд, дивним, але оптимізм газети був цілком виправданим. З 1905 р. юридичне оформлення "просвіт" ознаменувало собою політичне визнання самодержавством українського національно-культурного руху, який фактично склався уже в попередні роїш. Юридична ж заборона в 1909-1912 рр. чотирьох українських "просвіт" не лише не зруйнувала культурно-економічних підвалин українського руху /так само продовжували видаватися та розповсюджуватися українські газети, календарі, брошурні дедалі частіше в школах всупереч законам звучала українська мова, в містах та селах виникали українські гуртки

та народаї хори, дедалі яскравіше виражених національних форм набувала українська кооперація/, але навіть не змогла відібрати в українського національного руху його здобутків на ниві утвердження ниві національної самосвідомості.

"Просвіти" та тісно зв'язана з ними українська преса вже встигла виховати чимало національно-свідомих інтелігентів, викликаючи до себе повагу з боку значної маси селян та міщан. Починаючи з 1911 р. посилюється потяг кращих представників із середовища робітників великих промислових центрів України - Харкова та Катеринослава до "просвіти" та культурної діяльності. І це був зовсім не стихійний потяг до української мови та культури, а свідоме відстоювання їх вільного розвитку.

Із самого початку свого існування /кінець 1905 р./ відзначалася активною діяльністю катеринославська "просвіта". Її члени у власних помешканнях влаштовували популярні лекції, спектаклі, концерти. Вони почали навіть видавати газету "Добра порада" /невдовзі внаслідок переслідування царизму була заборонена/.

В період столипінської реакції діяльність катеринославської "просвіти", щоправда, дещо послабилася, однак, починаючи з 1911 р., просвітянський рух знову посилюється. Головну увагу в цей час катеринославська "просвіта" зосередила на селах, звідки з осені 1911 р. почали надходити заяви про бажання селян мати в себе просвітянські філії. Було відкрито 10 філій: у Гуляй-Полі, Дієвці, Амурі-Запорізькому, Гупалівці, Перещепині, Кам'янці, Криничках, Єнакієві, Петриківці. Найбільшу активність проявила філія в Мануйлівці - приміському селі, більшість населення якого працювала на заводах і в залізничних майстернях Катеринослава.

Для просвітянського руху на Катеринославщині були характерними тісні зв'язки між губернською "просвітою" та її філіями. Так, у листопаді 1911 р. катеринославці влаштували концерт українських бандуристів, перед яким Д.І.Яворницький прочитав українською мовою лекцію "Українські кобзарі, бандуристи та лірники". Вечір дав "просвіті" 630 крб. чистого прибутку, частина з якого пішла селянам Дієвки та Мануйлівці на проведення дитячих ялинок. У червні 1912 р. катеринославська "просвіта" влаштувала в місті народну етнографічну гулянку, а всі виручені гроші - 175 крб. пішли на користь мануйлівської філії. Крім того, лектор з катеринославської "просвіти" на прохання мануйлівчан прочитав робітникам залізничних майстерень ряд лекцій з краєзнавства українською мовою. Зауважимо, що хоч підтримка з боку катеринославської "просвіти"

значно допомогла мануйлівцям, однак, усе ж основний тягар матеріальних витрат ліг на плечі самих мануйлівських робітників та селян /для того щоб побудувати кам'яний будинок "просвіти", деякі з них заклали в банк навіть власну землю/.

Незважаючи на скрутне матеріальне становище, мануйлівська "просвіта", яка стала справжнім культурним вогнищем для жителів ряду сусідніх селищ Новомосковського повіту, відшукувала засоби для допомоги іншим товариствам. Зокрема, дівській філії мануйлівці пожертвували 15 крб. Відкриття філії, яка виникла всупереч діям адміністрації, перетворилося на справжнє просвітянське свято. У "Дніпрових хвилях" за 1913 р. зазначалося: "З березня урочисто відкрито "просвіту". З Катеринослава прибуло кілька членів ради "просвіти" з головою Є.С.Гаркавцевою. Прибула трохи не вся рада мануйлівської "просвіти". Член ради катеринославської "просвіти" Ю.П-й сказав слово про те, яку велику культурну вагу має "просвіта" на селі для боротьби з пияцтвом та розбишацтвом"³⁴. Ця боротьба була дуже важливим завданням просвітян. У лекціях та брошурах "просвітяни" розкривали українцям очі на згубність пияцтва. Як результат - по всій Україні розгорнувся масовий селянський рух за закриття шинків. Так, у с.Вербів на Київщині за рішенням місцевої громади було призначено 17 чоловік уповноважених, яким доручили стежити за моральною поведінкою громадян, а також вживати відповідних заходів проти розбишак, злодіїв та інших непевних елементів. Уповноважені насамперед надіслали прохання до ради міністрів про виселення із села шинкаря А.Тарнопольського із сім'єю. Жителі с.Сещівки Звенигородського повіту Київської губернії вирішили назавжди зачинити шинок, який являв собою справжнє кубло всіляких злочинств.

Селяни дедалі більше спрямовували свою енергію на культуру й освіту. В Новомосковському повіті на Катеринославщині селяни часто ставили спектаклі, читали українські газети і розмовляли між собою незасміченою рідною мовою. Член "просвіти" лікар Кудрицький читав лекції по всіх земських школах повіту українською мовою.

Українські робітники й селяни, об'єднані в "просвіти", повели свідому боротьбу за рідну мову. Мануйлівська "просвіта", зокрема, відрядила делегата на всеросійський просвітницький з'їзд до Москви, де він мав виголосити доповідь про впровадження рідної мови з школах. Крім того, робітники залізничних майстерень Катеринослава надіслали в 1912 р. протест до Думи проти переслідування

української преси. Дуже красномовним є коментар одного з ідеологів чорносотенства С.Щоголева з приводу цього протесту: "Походження останнього стане зрозумілим, якщо ми згадаємо про мануїлівську "просвіту" і про розпропагованих нею робітників залізничних майстерень"³⁵.

Від робітників Катеринослава депутатом Думи було обрано активного члена РСДРП Г.І.Петровського. Його виборці доручили йому виступити на захист української мови, культури й "просвіти". Цей наказ робітників Катеринослава був опублікований у більшовицькій газеті "Правда" від 30 березня 1913 р. У ньому йшлося про необхідність впровадження української мови в школах, судах та інших адміністративних установах, про свободу діяльності українських культурно-просвітніх закладів, різко засуджувалося національне гноблення. Важливо зазначити, що енергійно виступити на захист українства більшовиків спонукала критика з боку УСДРП за недооцінку ними національного питання.

Отже, катеринославські просвітняни вступили в політичну боротьбу, яка вирувала тоді в Росії. Однак якщо в 1905-1907 рр. політизація "просвіт", яку нав'язували їм діячі різних партій та груп, як правих, так і лівих, на ділі означала перетворення "просвіти" в придаток тієї чи іншої політичної сили /тоді політичні діячі, як праві, так і ліві, не добившись політизації "просвіт", починали активно виступати проти них/, то вже в період нового революційного піднесення під політизацією "просвіт" слід розуміти рівноправні та взаємовигідні стосунки їх з партійними об'єднаннями з метою успішної боротьби за національні та культурні права українського народу.

Розглянемо тепер, як відбувалося національно-культурне відродження в іншому великому промисловому центрі України - Харкові. Лише взимку 1911-1912 рр. тут відбулося 11 читань українською мовою, які відвідало більш як 2 тис. слухачів. Такі ж читання відбувалися й у будинку Квітки-Основ'яненка на Основі - передмісті Харкова. Газета "Рада" зазначала з цього приводу: "Усі читання відбувались з малюнками чарівного ліхтаря /щось на зразок діапроектора. - ОЛ/. Слухачів перебувало тут більше 2-х тис: склали тут також статут просвітнього товариства, яке прибрало ім'я Квітки, що поставило собі метою вистави, читання та інші культурні заходи"³⁶. Незважаючи на всілякі перешкоди, що їх чинили місцеві власті, це просвітнє товариство успішно проводило свою діяльність. Так, 29 жовтня 1914 р. у приміщенні товариства Я.Довбищенко прочитав

реферат про життя і творчість М. Драгоманова. Г. Хоткевич прочитав ряд лекцій, присвячених історії Галичини.

Значно пожвавилася культурно-просвітницька діяльність на околицях Харкова, населених робітниками. Серед них виділялася так звана Холодна Гора, до в 1912 р. було засновано просвітнє товариство, яке піклувалося насамперед про відкриття школи для дітей, читання лекцій, створення книгозбірень тощо. "Інтелігенція міста мало дбала про цю людність, але там народилася своя інтелігенція"³⁷ писав з Харкова до "Ради" один з її кореспондентів Д. Пісочинець.

Що ж відбувалось в період революційного піднесення на Полтавщині, де "просвіти" не були дозволені? Тут боротьбу за політичні права українців, розпочату катеринославськими просвітцями, активно підтримали місцеві кооператори. 8 листопада 1915 р. в Полтаві відбулося засідання представників місцевих кооператорів. Було висунуто вимогу вести кооперативну пропаганду українською мовою, і у зв'язку з цим постало питання про українську школу. Разом з тим було вказано на недоліки в роботі самих кооперативних організацій, які не використовували всі можливі засоби для пропагування кооперативу українською мовою. Зокрема, сільськогосподарському товариству було зауважено, що воно користується тільки російською мовою. Після бурхливих дебатів учасники засідання одностайно прийняли таку резолюцію: "В школах у місцевостях з українським населенням викладання ведеться українською мовою"³⁶. Крім того, було ухвалено випустити українською мовою газету "Полтавський кооператор" і сприяти тому, щоб уся популярна література для українського населення видавалася українською мовою.

На аналогічному з'їзді в Одесі, незважаючи на утиски з боку адміністрації, також були прийняті рішення, які сприяли впровадженню української мови в кооперативну діяльність.

Українські "просвіти" та кооперативи поступово почали відігравати помітну роль не лише в політичному житті Росії, а й у стосунках з українцями в Австро-Угорщині. З початком XX ст. над Європою нависла загроза війни, в якій Росія та Австро-Угорщина мали виступити одна проти одної. Це означало, що українські робітники, селяни та інтелігенція, які жили по різні боки від австро-угорського та російського кордонів, убивали б один одного. Не дати імперіалістичним колам обох країн посяти розбрат серед українців, об'єднати їх, і без того роз'єднаних державними кордонами та класовими й партійними суперечностями - такі завдання постали перед усією прогресивною громадськістю.

Перший просвітньо-економічний конгрес у Львові в 1909 р., на якому діячі західноукраїнських і наддніпрянських "просвіт" та кооперативів обговорювали актуальні питання культурно-економічного розвитку України, був одним з важливих кроків у цьому напрямі. У задушливій атмосфері передвоєнної Європи свіжістю повіяло і від такої акції мануйлівських просвітян, як урочиста зустріч ними у 1911 р. екскурсії народних учителів з Буковини.

Однак найбільш вагомим внеском "просвіт" у опрацювання культурного й духовного зближення українців було те, що як на Наддніпрянщині, так і в Західній Україні вони очолили рух по шануванню Т.Г.Шевченка. Просвітяни влаштували традиційні шевченківські вечори, на яких декламувалися вірші поета, співалися пісні на слова його творів. Крім того, "просвіти" видавали твори Великого Кобзаря, а київське товариство очолило рух по збиранню грошей на спорудження йому пам'ятника. Галицький український письменник Д.Лукинович відзначав, що вшанування пам'яті Т.Г.Шевченка було органічно пов'язане з розвитком національної свідомості українського народу, що публічні урочистості на честь поета "мають значення маніфестації, з'єднують українців, розділених політичними програмами, розкиданих на велетенському просторі і розділених державними кордонами"³⁹.

Імперіалістичні кола Росії, які вже в 1904-1905 рр. використовували українців як гарматне м'ясо під час ганебної для самодержавства російсько-японської війни і які хотіли повторити те ж саме, але вже в більших масштабах у світовій війні, звичайно не могли "попустительствовать" "просвітам" у їхній політиці народної дипломатії. Особливо жорстоко царизм переслідував діяльність "просвіт" по вшануванню пам'яті Т.Г.Шевченка. Було заборонено навіть святкувати Шевченківський ювілей у 1914 р. Свавільний акт самодержавства викликав протест усієї передової громадськості Росії. "Правда" повідомила про внесення соціал-демократичною фракцією Державної думи запиту до уряду щодо обмеження національних прав українського народу. Активна підтримка прогресивних сил багатьох країн дала можливість "просвітам" всупереч забороні урочисто вшанувати пам'ять Великого Кобзаря.

Так, у Катеринославі місцева "просвіта" влаштувала 1 березня 1914 р. Шевченківський вечір. На ньому зі вступним словом виступив Г.Г.Черняхівський. В своїй доповіді "Заповіт Шевченка" він спинився на головних мотивах у творчості Великого Кобзаря. Після доповіді хор виконав "Заповіт", який присутні слухали стоячи. За

прошеними з Києва артистами, а також місцевими співцями і декламаторами були виконані твори поета.

З початком першої світової війни діяльність "просвіт", спрямована на зближеній між західними та наддніпрянськими українцями, почала набувати особливої актуальності. Так, у Катеринославі "просвіта" проводила лекції про Галичину. Вони читалися українською мовою запрошеним з Києва лектором і проходили з великим успіхом при переповненому залі. Як результат - серед місцевого населення виникло бажання подати населенню Галичини посильну допомогу й підтримку у важкі для нього дні. Правління "просвіти" виклопотало у губернатора дозвіл на організацію у Катеринославі комітету допомоги населенню Галичини, яке постраждало в ході війни. Цей захід був тим своєчаснішим, що до Катеринослава прибула велика група біженців з Буковини. Просвітяни організували для них їдальню, в якій безплатно харчувалися також вдови та сироти полеглих на полі бою. Лише в червні 1915 р. "просвіта" видала зі своєї каси на цю благородну справу 261 крб., а всього, разом з пожертвуванням від населення, на їдальню було витрачено 5 тис. крб. Просвітяни спробували відкрити при їдальні дитячий садок для сімей запасних, однак, через незалежні від них обставини цей задум не вдалося здійснити. Крім того катеринославська "просвіта" пожертвувала гроші на лазарет українського клубу "Родина" в Києві.

Активно діяла "просвіта" і в селах губернії. За участю її філіяльних відділень в кількох селах було влаштовано різдвяні ялинки для дітей фронтовиків, на які, звичайно, запрошували й дітей місцевих селян. Вони стали справжнім святом і скрізь пройшли з величезним успіхом. Ось що писали про них самі селяни: "Діти на ялинці почували себе добре - були дуже раді, залишились ялинкою дуже задоволені і висловили "просвіті" велику і щирю дяку"; "В селянській хаті дітей було 150 душ, а дорослих - повен двір. Діти співали колядки і щедрівки, декламували байки та вірші, грали на грамофоні народні пісні"⁴⁰. Ялинки відбулися в семи селах Катеринославської губернії - Мануйлівці, Дієвці, Кам'янці, Підгірній, Одинакові, Чаплі та Малих Козиришах. Для цього було зібрано 254 крб., більшість з яких пожертвували члени "просвіт", решту було видано з каси товариства.

Війна ускладнила діяльність ряду просвіт. Так, у жовтні 1914 р. правління кам'янець-подільської "просвіти", враховуючи, що 1/ правильне функціонування бібліотек і читалень товариства по причині тих чи інших обставин, що склалися, неможливе; 2/ що ті

ж умови утруднюють взагалі вояку діяльність товариства; 3/ що засоби товариства вичерпались; 4/ що члени її в теперішній час в першу чергу повинні жертвувати свої засоби на користь поранених та хворих воїнів, а тому утримання товариства на їх пожертви неможливе, постановило: тимчасово до настання більш сприятливих умов припинити діяльність "просвіти". Крім того, багато діячів подільської "просвіти", особливо з числа народних вчителів, було мобілізовано до армії. Таким чином, хоч "просвіта" в Кам'янці-Подільському юридично і не була закрита, фактично вона не існувала.

Після повалення самодержавства почали виникати нові "просвіти". В перші ж дні революції відродилося київське товариство. Щоправда, в той час у Києві політичні пристрасті відсунули просвітянські справи на другий план, тоді як у провінції активізувався саме просвітянський рух. Журнал "Просвітянин", заснований на початку 1918 р., характеризував його так: "По містах і містечках, по селах та хуторах - скрізь гуртуються люди... Засновуються нові просвітні товариства. Оживають старі... Вже просвітні товариства густою сіткою вкривають Україну. Ми бажаємо бачити згодом нашого "Просвітянина" осередком, що єднає діяльність всіх українських просвітніх товариств"⁴ⁿ.

В нових умовах об'єднання діяльності "просвіт" стало першорядним завданням. З огляду на це перші ж загальні збори київської "просвіти" висунули на порядок денний питання про необхідність скликання з'їзду новоутворених "просвіт". За цю справу взявся відділ Генерального секретаріату Центральної ради. На його пропозицію представників різних культурно-просвітніх товариств було створено організаційний комітет, який розпочав активну підготовку першого просвітянського з'їзду. Велику допомогу комітету подала рада київської "просвіти".

Перший просвітянський з'їзд розпочав свою роботу 20 вересня 1917 р. у Києві. Ось як описував цю подію журнал "Просвітянин": "Виходили один за одним представники "просвіт" та інших культурних товариств і розповідали... як майже без помочі інтелігентних сил вони самотужки доходили до потреби негайно заснувати в своїх містах ті осередки усвідомлення, без яких не було змоги зрозуміти великі події моменту, якось сконцентрувати розбурхану, але не зведену до якоїсь певної лінії громадську думку... Це був перший з революційних з'їздів, де наше селянство так просто ставило питання про потребу інтелігентних сил, де так рішуче воно вимагало помочі

од цих освічених людей своєї землі. Це була найбільш характерна риса з'їзду"⁴².

Новоутворені "просвіти", в роботі яких брали участь усі верстви суспільства, енергійно взялися за працю. Насамперед вони впорядковували народні читальні, використовуючи для цього літературу, що їм мали окремі члени. Інші "просвіти" організовували свої нові гуртки, що виконували пісні на мітингах та під час урочистих революційних заходів. Хор миколаївської "просвіти" здійснив навіть велику мандрівку по одному з повітів. Деякі товариства звертали увагу переважно на поліпшення економічного добробуту людей, допомогу кооперативному рухові, засновували трудові артілі. В більших містах "просвіти" одразу порушили питання про утворення українських шкіл і до початку роботи просвітянського з'їзду встигли вже організувати сільські та містечкові гімназії. Активну участь брали просвітяни в русі за відкриття українських університетів, який розгорнувся наприкінці 1918 р. 6 жовтня в Києві було урочисто відкрито перший Державний Український університет, 22 жовтня у Кам'янці-Подільському - другий. Тоді ж "просвіта" та земство заснували в Полтаві спеціальний історико-філологічний відділ"*.

Водночас у діяльності "просвіт" з'явилися і нові тенденції: деякі організації, узявши назву "просвіти" проводили майже виключно роботу політичного плану, направляючи свою енергію на політичне гуртування мас. Подібні тенденції були цілком зрозумілі в період революційної активізації. Однак той факт, що "просвіти" почали об'єднувати людей, виходячи не з їхнього бажання служити справі народної просвіти, а з їхніх політичних поглядів, навряд чи можна розцінити як позитивні. І якщо раніше "просвіти" сприяли національному та ідейному зближенню всіх українців, які бажали працювати на благо національно-культурного піднесення народу, і членами яких міг бути кожний, незважаючи на класову чи партійну приналежність, то тепер їх діяльність почала набувати непритаманного їм спрямування.

Ця тенденція стала домінуючою з встановленням Радянської влади на Україні. На початку даної розвідки ми наводили текст статуту миколаївської "просвіти" 1907 р. Одразу після встановлення Радянської влади на Україні він мав уже такий вигляд: "Товариство "просвіта" має на меті шляхом широкої культурно-освітньої праці

* Відділом в ті часи називали автономні вищі навчальні заклади з конкретно визначеною науковою спрямованістю та спеціалізацією.

серед населення поширення соціалістичної культури... "Просвіта", в склад котрої входять всі працюючі, стоїть на ґрунті диктатури пролетаріату і незаможного селянства і всіма засобами бореться проти старого складу державного будівництва... Для досягнення своєї мети товариство має найтісніший органічний зв'язок з місцевим відділом народної освіти й іншими культурно-освітніми установами Радянської Республіки. Звідти може одержувати політичну та культурно-освітню літературу і розповсюджувати її серед населення, бере участь у відкритті відділом Наросвіти агітлекторських пунктів, клубів... Капіталісти-поміщики, фабриканти і куркулі та інші вороги Радянської влади не можуть бути членами товариства"⁴³.

Незважаючи на вимоги В.І.Леніна, які він висловив у своїх останніх творах, зокрема в статті "Про кооперацію", щодо важливості розвитку культурної самодіяльності трудящих мас і перенесення центру зусиль партії саме на цю справу, адміністративна система поступово, але неухильно взяла курс на повне знищення "просвіт". Це пояснювалось тим, що ці товариства несли в народ культуру і освіту рідною мовою, перетворювали селян в національно-свідомих кооператорів, що суперечило планам борців "казарменого соціалізму", яким потрібні були лише бездумні виконавці їхніх рішень. На рубежі 20-30 років "просвіти" на території УСРР були остаточно знищені. Це завдало великої шкоди розвитку української мови та культури. Свої дії підручні Сталіна та Кагановича мотивували тим, що "просвіти" були нібито осередком українського буржуазного націоналізму. Однак, як бачимо, ознайомлення з їхньою діяльністю більш ніж переконливо свідчить, що ніякого націоналізму в цих товариствах не було.

Сьогодні, в період перебудови і гласності, коли зникають "білі плями" в історії нашої країни, очевидно, що діяльність "просвіт", які відіграли величезну прогресивну роль у розвитку української народної культури, збереженні української мови та в революційно-демократичному і національному русі України, потребує дальшого вивчення й дослідження.

БІБЛЮГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Гехтер М. Сільська кооперація на Україні російській. // Першій Український просвітньо-економічний конгрес. - Львів, 1910. - С.596.
2. Держ.арх. Миколаїв, обл., ф.206, оп.1, спр.95, арк.172-173 /далі - ДАМО/.
3. Доманицький В. Український видавничий рух в Росії за останні п'ятнадцять літ // Перший український просвітньо-економічний конгрес - Львів, 1910. - С.82.
4. Солкеницин А. Красное колесо // Наш современник. - 1990. - № 1. - С.107.
5. ДАМО, особистий фонд М.М.Аркаса, ф.468, оп.1, сир.14, арк.5-6.
6. Черніговець. Українські "просвіти" і "Ліга образования" // Рада. - 1907. - № 226. - 7 яовт.
7. Валентин С. Що дали робочому людові "просвіти" і що можуть вони йому дати // Слово. - 1907. - № 16. - 16 черв.
8. Селянин. Лист до редакції з Поділля. // Рада. - 1907. - № 112. - 17 трав.
9. Просвітянин. - 1918. - № 1. - С. 1-2.
10. Грінченко В. Перед широким світом. - К., 1907. - С.8-9.
11. Єфремов С. Душа "просвіти" //Просвітянин. - 1918. - № 1, - С.18.
- 12.ДАМО, особистий фонд М.М.Аркаса, ф.468, оп.1, спр.7, арк.16.
13. Єфремов С.Роковини київської "просвіти" // Рада. -№ 144. - 25 черв.
14. По Україні // Рада. - 1907.- № 140. - 21 черв.
15. Валентин С. Що дали робочому людові просвіти і що можуть вони йому дати // Слово. - 1907. - № 16. - 16 черв.
16. Єфремов С. Роковини київської "просвіти" // Рада. - 1907. - № 144. - 25 черв.
17. Томашівський С. Просвітні видавництва /замітки й бажання// Пертий український проовітньо-економічний конгрес - Львів, 1910. - С.101.
18. Ішунін М. Під тягарем. Просвіти і адміністрація // Про-світянин. - 1918.- № 1. - С.13.
19. Відгуки скасування товариства "просвіта" у Києві. // Рада. - 1907. - № 90.

20. З життя "просвіт": Звідомлення подільської "просвіти" // Рада. 1907.- № 174. - 1 серп.
21. Хмурий. Подільська "просвіта" і подільська духовенство // Рада. - 1907. - № 2.-2 січ.
22. Томашівський С. Просвітні видавництва /замітки й бажання// Перший український просвітньо-економічний конгрес. - Львів, 1910. - С.100.
23. Там же. - С.100-101.
24. Лозинський М. Ювілей "просвіт" //Літературно-науковий вісник. - 1909. - № 45. - С.385.
25. Доманицький В. Український видавничий рух в Росії за останні 15 літ //Перший український просвітньо-економічний конгрес. - Львів, 1910. - С.82.
26. Гришинський В. Одеські українці // Слово. - 1907. - № 29. - 24 листоп.
27. ДАМО, особистий фонд М.М.Аркаса, ф.468, оп.1, спр.14, арк.3.
28. Там же, арк.5.
29. Там же, ф.206, оп.1, спр.5, арк. 169.
30. По Україні // Рада. - 1907. - № 104. - 6 трав.
31. З життя "просвіт": Лист з Одеси // Рада. - 1909. - № 126
32. Кодацький М. Нотатки до біографії Блакитного // Ні слова про спокій. - К., 1989. - С.32.
33. З життя "просвіт": Що одна //Рада. - 1912.- № 104. - 8 трав.
34. Просвіта в с.Дієвці // Дніпрові хвилі. - 1912. - 1 серп. - С.203.
35. Щоголєв С. Современное украинство, его происхождение, рост и задачи. - Киев, 1913. - С.140.
36. Пісочинець Д. Лист з Харкова // Рада. - 1912. - № 108. - 12 трав.
37. Там же.
38. На Украине и вне ее // Украинская жизнь. - 1915.-№ 11, 12, - С.129, 130.
39. Якобій О. Чествование столетнего юбилея со дня рождения Т.Шевченка в Галиции // Украинская жизнь. - 1914. - № 3. - С.111.
40. Евг.Виров. Деятельность Екатеринославской "просвиты" и ее филий в связи с войной //Украинская жизнь. - 1915. - № 3-4. - С.150.

41. Передмови // Просвітянин. - 1918. - № 1. - С.2
42. Просвітянський з'їзд у Києві // Там же. - С.26
43. ДАМО, ф.206, оп.1, спр.5, арк.32.